
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

SZÉCHENYI ISTVÁN BICENTENÁRIUMA SZÉCHENYI NAPLÓJÁNAK OLVASATAIRÓL

SZELI ISTVÁN

A történettudomány (a történetírónak, az irodalomtörténésznek) nem az a dolga, hogy ünnepeljen, hanem hogy feltárja, rendszerezze, leírja, felfoghatóvá és értelmessé tegye a múlt történéseit, alakjainak a tetteit, azok anyagi és szellemi mozgató rugóit, emberi és társadalmi viszonyait és körülményeit, amelyek összességét az utókor a történelem fogalmába sűrítve nevez meg. Eből következőleg az emberi cselekvések csakúgy, mint e cselekvések alanyai is, csak utólag minősíthetők „történelmi”-nek, az elkövetkező nemzedékek szelektív értékelése alapján, a „maradék” ítélete szerint, amelynek már módja és alkalmja van a viszonyításra, annak a felmérésére, hogy ki, mivel, milyen háttérrel vett részt a maga korának alakításában. A történelem elsődleges jelentése tehát egyféle teljesség, a „változások, események, viszontagságok öszvege”, ahogy még Czuczor és Fogarasi is mondják ötnegyed évszázaddal ezelőtt a reformkori fogalomvilágot rögzítő szótárukban. Totalitás, amit az idő a körülmények koordinátái alapján a történetírás tesz valamilyen tagolt, áttekinthető, organikus összefüggésszisztemmá. A história alanya tehát nem „történelmet csinál”, hanem a maga korának objektív szükségletei és követelményei szerint cselekszik az adott lehetőségek keretében. Sok minden, amit ma, az idők távolából például hazafias gesztusnak tartunk, s amire ma centenáriumi, kétszáz esztendősi országos ünnepek keretében emlékezünk, a maga idején csupán a pillanat és az adott körülmények kényszere volt. Kikerülhetetlen történelmi szükség, ami persze semmivel sem kisebbíti jelentőségét. Aligha a Széchenyi-kultusz hitelének a rontása volt Németh László célja, amikor a mágnások tábláján magyarul felszólaló fiatal arisztokrata valódi indítékairól ezt írja: (a főrendi tábla) „tagjai sem latinul, sem magyarul nem tudtak; így csak tanácskozók voltak, de tanácskozni az egyháziaknak kellett helyettük is. Latinul Széchenyi sem tudott volna felszólalni: szólt tehát magyarul, az alsó-tábla nyelvén. Így lett a fogvatkozásból forradalom”. Németh szerint a korfordítóan jelentős másik történelmi tettét, az Akadémia megalapítását sem a

nemzeti és történelmi távlatokban gondolkodó hazafi tudatossága motiválta. A *Napló* bejegyzéseiből következtet arra, hogy „Nincs semmi okunk feltételezni, hogy Széchenyi a magyar tudós társaság gondolatával valaha is foglalkozott. Amikor Pozsonyba érkezett, sorsánál és eszméinél fogva nemzetközi ember volt (aki a nemzetiség eszméjét is nemzetiség nélkül méltányolta), s Somichcsal együtt szívesen odaadta volna a nyelvet, amelyen különben sem gondolkozott.” Gesztusa mögött valójában „egy sokat bejárt, a hontalanságban meggazdagodott, nemes feladatra kikoplalt lélek dobta itt vissza magát, inkább géniusztól, mint belátásától vezetve, nemzete mellére”. Németh László számára sem kétséges tehát, hogy a történelmi tettek és nagyívű gondolatépítmények vizsgálata nem elégedhet meg a nézetek, álláspontok vagy eszmék egyetlen forrásával, s csak a teljes opusszal való szembeállításról remélheti a tettek ösztönzőinek megismerését. Ezek erkölcsi minőségét és súlyát aztán leginkább azon lehet lemérni, hogy milyen arányban állnak a tettekben részt vevő alanyi komponensek az úgynevezett objektív tényezőkkal, s hogy mi az, ami a kényszerek és föltételek tömegéből a tudat- és érzésvilág síkján is kiválik, személyivé szublimálódik. Mi az, ami egyfelől eszmévé, teóriává, rendszeré áll össze, s ami másfelől alanyi mozzanatként, élményként csapódik le belőlük? Van-e a programoknak és téziseknek támasztékuk a lélek meghittebb szféráiban? Az irodalom történetét érthetően ez utóbbi érdekli. Rousseau *Vallomásokja* előbb, mint *A társadalmi szerződése*, Széchenyi *Naplója* inkább, mint a *Lovakról* írt dolgozata. Még ha a *Napló* nem is maga az anyagtalanság spiritualitása, s a *Lovakról* sem merő gazdaságpolitika. Persze magát a *Naplót* is másképpen fogja fel a közgazdász, másképpen a történész s politológus, a jogász, a szociológus, s ismét másképp a tudománytörténet, a filozófia, a lélektan, az orvostudomány, a teológia s a számos egyéb más szakterület kutatója. Különböző szemszögből ugyan, de jobbra azzal a szándékkal, hogy e följegyzések tükröcserepeiből rekonstruálja a reformkor közéletének, eseménytörténetének, nemzeti és gazdasági törekvéseinek vagy szellemi alkatának a képét. A legtöbb „olvasatban” mégsem a szakmai elfogultság hat zavarólag, hanem az, hogy a *Napló* anyaga már kész eszmei konstrukciók érvanyagául szolgál. Hogy mindezekkel az ágazatokkal szembeállítva, szakokkenti lebontásban s kritikailag szemlélhessük a *Napló* anyagát, azt a szöveggözlés még ma sem minden igényt kielégítő volta nem teszi lehetővé. Kosáry Domokos még az 1978. évi kiadásról is úgy vélekedik, hogy azzal máig is csak egyharmada vált olvashatóvá magyar nyelven, s noha ezzel a kiadással már jóval közelebb kerülünk az „igazi” Széchenyihez, még sokat kellene tennünk személyének és gondolatainak teljesebb megvilágítása érdekében. Hadd figyelmeztessünk aztán még egy zavaró körülményre, ami tovább opálosítja a múltba tekintő szem tisztánlátását. Nagy nevekről évfordulók alkalmából higgadtan értekező hangon szólni ugyanis majdhogynem kegyeletstértés-zűgbe megy, még ha köztudomású, hogy az ünnepi alkalom erendően magában hordja a történelmietlen látás lappangó veszélyét: a mindenkori „maiság” erőltetését. Mintha a törté-

nelem egyenesen az utókor napi használatára produkálta volna nagy alakjait, az utódok intésére, okulására vagy serkentésére. Szekfű Gyula a *Mai Széchenyi* című szövegválogatásának előszavában 1935-ben arra figyelmeztet, hogy „Nemzeti életünk még ma is saajáságos hajlammal bír arra, hogy a gondolatokat elretorizálja, az eszmékből és gyakorlati útmutatásokból jelszavakat alakítson”.

Ha meggondoljuk, hogy Szekfű itt idézett szavainak elhangzása óta az elmúlt fél évszázad embere még esendőbb lett a jelszavak iránt, s hogy tovább erőtlenedett benne az értelem védekező mechanizmusa a retorika kísértései ellen, akkor egyáltalán nem látszik elhanyagolhatónak a szövegek olyan szempontú vállatása, hogy Széchenyi szavainak, a nemzet képviselője, tudós férfiai vagy éppen csak betűismerő népe előtt tett nyilatkozatainak és eszmei állásfoglalásának van-e személyi fedezete: magánfölgjegyzései elfogadhatók-e tanulságtételnek a nyilvánosság előtt kimondott szavai mellett? Megismerszik-e a *Napló* lapjaiból a reformtervezetekbe, a nagy gondolati építményekbe ágyazott lélek? Hogyan dúcolják alá a rendszeralkotó tudatot az intim közlések, a *Napló* bejegyzései?

A „legnagyobb magyar” nyelvre vonatkozó felfogását a köztudat többnyire olyanféle szállóigék formájában tartja számon, mint a neki tulajdonított „nyelvében él a nemzet”, a magyar nyelvhez való személyes viszonyát pedig arra a jelképi értelmű föllépésére redukálja, hogy a magyar státusférfiak közül ő szólt meg először anyanyelvén a pozsonyi diétán, meg hogy egyévi jövedelmének felajánlásával megalapította a magyar nyelv művelésére hivatott Tudós Társaságot, az Akadémiát. Nem ezek hitelességét vagy jelentőségét akarjuk feszegetni ez alkalommal, mindössze arra szeretnénk rámutatni, hogy a lélek bizonyosságai nélkül ezek az elvi természetű vagy praktikus megnyilatkozások, de még a nyelv tágabb problémakörét érintő traktátusok sem elegendők ahhoz, hogy hitelessé tegyék egyéniségének karakterjegyeit, illetve hogy közelebbről is megismerjük felfogását a nyelvről, a tudatműködés e legfontosabb eszközéről, annak funkciójáról a társadalom organizmusában, az állam szerkezetében, az egyén és a közösség életében. Többek között e már-már nyelvölcséleti rangú reflexiói és töprengései teszik a „legnagyobb magyart” – Z. Szabó László találó jelzőjével – a „legeurópaibb magyarrá”. Nyelvkoncepciója jelzésszerű elemeinek a *Napló*ban is nyomai vannak, ezeket a reflexiókat azonban nem lehet afféle eszme párlatokként felfognunk, vagy azokra mint tanulmányai extraktumára, gondolatai „tömörítvényére” tekintenünk. Már csak azért sem, mert tárgyi azonosságuk ellenére is eltérő a fogantatásuk: az akadémiai beszédek, az országgyűlési felszólalások vagy az értekezések az értelem produktumai, a *Napló* szövegei viszont ugyanazon tárgy velük összehangzó vagy éppen azokkal ütköző lírai felhangjai. Érthető hát, hogy a történész Hanák Tibort az a kérdés foglalkoztatja, hogy „a naplók és más önábrázolások mennyiben alkalmasak a szellemi portré, az egyéni világkép, a megélt világnézet rekonstruálásához”. Arra figyelmeztet ui., hogy az a meghatározóan

alanyi látásmód, amely a meghitt belső világot tükröző jegyzetek sajátja, aligha szolgálhat alapul ahhoz, hogy objektív ítéletet mondjunk személyiségéről, intellektuális minőségeiről és éntartalmairól, mint ahogyan a nemzeti, vallási, történelmi, filozófiai stb. nézeteit sem ítéelhetjük meg belőlük. Hanak e kéteyle vonatkoztatható természetesen a *Napló*ban szórványosan előforduló nyelvi obszervációkra is. Ezért tehát úgy véljük, hogy az értekező művek eszmei elvontsága és a *Napló* érzelmi reflexiói csak egymás tükrében értékelhetők, a tudat és az ösztön kölcsönösségének, egymásba való átjátszásának a vizsgálatával. E viszonyosságot rendkívül plasztikus képből ábrázolja Halász Gábor a fiatal Széchenyiről írt remekművű esszéjében. A *Napló* bagatelljeitől indulva jut el Széchenyi a feljegyzések lélektani indítékainak a láttatásáig: „Naplóírása, amely a tarsasági bon-mot-k feljegyzéséből hatalmasodik el a lélek mindennapos színvallásáig, lázmérő hűségével mutatja nagy kiszolgáltatottságát. Az olvasott könyv, a megtetsző lapok, a bejárt földek, az emberek, akikkel sorsa összehozza, egész idegrendszerét megbolygatják, villanyütésként váltják ki gondolatait, ellenállhatatlan kényszerrel befolyásolják hangulatait. A legkisebb benyomásra az egész ember reagál; energiája mind felkorbácsolódik a példán, majd összeroppan az összehasonlításon. A nagy szellemek az ő szerencsésebb versenytársai, a gyönyörű idézetek, amelyekkel teleszövi naplóját, idegen sikerek emlékei, a könyvekben elraktározott hatalmas ismeretanyag az ő tudatlanságára eszmélteti. Türelmetlen mohósággal, a szenvedély rendszeretlen szeszélyével veti magát a tudományra. Politikai, gazdasági, történelmi, földrajzi, filozófiai művek a költészet mellett az olvashányai, amelyek még a XVIII. század élvezetes feldolgozásaiban állanak rendelkezésére. A szigorú szakszerűség hiányzik a természetéből, mint a munkák legtöbbszöréből is; de dolgozik benne az elmélyülés vágya, amely a régi, csak élvező olvasótípusból hiányzott.”

Ezt a lélektani motivációt bizvást fogadhatjuk el Széchenyi nyelv iránti érdeklődésének indítékául is, hisz tetten érhetők s világosan felismerhetők benne a „lélek mindennapos színvallásai”: a szépirodalmi ihletettség, a nem emi-nensen szakszerű megközelítés, a hangulati elemek, az érzelmi felhangok, a fokozott érzékenység a nyelv közösségi életben betöltött funkciója iránt, a herderi nyelvkoncepció sok mozzanata, amely sajátosan vegyül az apai házból hozott racionalista gondolatokkal, a felvilágosult eszmék örökletes elemeivel.

Sok tanulmány foglalkozott már a „nyelvész” Széchenyi konkrét hozzájárulásával „honi szavaink”, szókincsünk gazdagításához; behatóan elemezték szóalkotásait, a stilszta és a „grammatikus” újításait, de jogi-közigazgatási-gazdasági terminusokat népszerűsítő tevékenységét is. Tudjuk, hogy tőle származnak – hogy csak néhány ismertebbet említsünk – pl. ezek a lótenyésztéssel, illetve lovassporttal összefüggő szavak: ’idomár’, ’pályafutás’, ’futtatás’; ő vezette be s tette ismertté az ’Ön’ névmást (a *Stádium*ban írja róla: „Ezen szót Ön, míg jobbra nem tanítatom, magyarul úgy használom, mint a német Sie-t”). A „szép társasági szózat” kiművelésére irányuló törekvése tűnik ki a *Világ*

alábbi soraiból: „Tudósink pedig az idő lelkéhez, más művelt nyelvek csínosságai állásfokához, 's' a' tudományok, művészetek, mesterségek 's' találmányok mind-egyre fejlődőbb haladásúkhöz idomulva, 's' mind ezekkel mindenkor verseny pályát futva, magas szempontból tekintsek nyelvünket mint eddig; fejteggessék ki minden kecséit, kellemeit e' nagy kincsünknek, 's' hathatós erejébe bízván ne gondolják megpattan mindjárt keleti zománcza, ha nemesb, delibb, fellengősb, 's' tán csak szokatlan mintákba alakíttatik, 's' némelly még kopár vidéke dél 's' nyugot mosolygó virányival, vidító s' lelkesítő csemetéivel gazdagíttatik.”

Ugyancsak a *Világban* találkozunk az általa alkotott 'gyár'-ral és a 'kézlet' szóval is: „azon sarkalatot fogom vizsgálat alá venni, melly. . . a' földművelés, művészetek, kézletek – manufaktúrák, gyárok – fabrikák – s' kereskedés alapja.” Hasonlóan tetszetős eszmefüzért lehetne fonnunk (ez alkalommal is) a magyar nyelv hivatalos használatának az ügye mellett teljes meggyőződéssel kiálló Széchenyi gondolataiból, s ez éppoly hitelesen vallana nemzeti kultúránk nagy alakjának lelkes buzgólkodásáról s nyelvfejlesztő igyekezeteiről, mint azok, amelyek inkább a kételyekkel vívódó, töprengő s már-már hitében megrendülő Széchenyit idézik. Bizonyos azonban, hogy nem két embert idéznénk, hanem egy s ugyanazon személyt a történelmi fordulatok konvulziói között.

Mint ahogyan politikai nézeteiben, gazdasági elgondolásaiban vagy nemzet-szemléletében, ugyanígy nyelvkoncepciójában is felfedezhetünk kisebb-nagyobb módosulásokat, mégis mindvégig markánsan rajzolódik ki valamennyi írásából nyelvszemléletének alapvetően meghatározó vonása: az, hogy a nyelvben a nemzeti közösség életének, egyáltalán – létezésének a feltételét látja, amely nélkül ez a nemzeti közösség „képtelen nem-lény”. Méltán illeti meg tehát a Kossuth neki adományozott jelzője. Hogy azonban mint európai is egyike a legnagyobbaknak, azt már csak a kései nemzedék mondhatta ki róla, amelynek már megadatott, hogy az idők magosodó ormáról egész földrésznünk kulturális panorámájára visszapillantva jelölje ki a helyét a kor nagyjai között. Széchenyi ugyanis a nyelvnek egy olyan funkcióját látta meg, amit az elődök közül csak Herder látnoki szeme, s amit a modern időkben a társadalom- és a nyelvlélektan legjobbjai fejlesztettek önálló tudományos diszciplínává. Az elsők között volt ugyanis aki felhívta a figyelmet a nyelvhasználat és az államhatalom összefüggéseire, illetve a nyelvek hierarchikus viszonyára.

A nemzeti nyelvért folytatott küzdelem az őt megelőző időkben jórészt még a lingua togata és a lingua patria csatáira korlátozódott. Ennek nyomai vannak a húszas években kelt *Napló*-szövegekben is. 1826. március másodikán írja: „Ülés mindkét táblán. Beszéltem. – Az a kérdés, hogy a latin, vagy a magyar nyelv legyen-e uralkodó –, mert ha a dolgot analizáljuk, vagy egyiknek, vagy másiknak engednie kell. Behatóan beszélni erről tehát még nem időszérű. De ha a régi nemtörődőség folytatódni volna tovább, akkor a magyar nemzet egy-két évszázad alatt megszűnnék; ezt matematikailag lehet bizonyítani. Azonban így, ahogyan a dolgok, hála istennek, most állnak – Magyaror-

szág még él.” A következő esztendőben augusztus 29-én pedig valóságos kis szatírárt rögtönöz osztályos társa, gróf Cziráky Antal tárnokmester fölszólalására, amelyben az a latin nyelv mellett voksol a felsőtáblán. (Czirákyról ismeretes, hogy még 1832-ben is úgy nyilatkozott, hogy „Vége a magyar alkotmánynak, ha a törvények szövege magyar lesz.”) Széchenyi így mutatja be: „Minden elaggott korra vall. Még maga a nyelv is. Mégis, ha azt, ami még rejlik benne, apránként felfedezem: lelkemen reménysugár cikázik át, úgy érzem, egyszer még teljes életet kell nyernie! Virulhat-é azonban a nyelv, anélkül, hogy a nép is ne viruljon? – A nyelv a népet magával ragadja.

Cziráky gróf nagyszerű, mélyenszántó okoskodása –

A magyar Akadémia kártékony.

Mert a latin nyelv teljesen el fog hanyagoltatni, ha az ember túlságosan a magyarnak fekszik neki.

De amikor majd latinul többé nem tudunk,

Akkor az Udvarral németül kell beszélünk – mert az magyarul sohasem fog megtanulni.”

A romantika térhódításának a korában, Széchenyi két nagy alkotó évtizedében azonban Európa-szerte úgyszólván egyidejűleg a natio lép a populus helyére, az ébredő nemzetek egyre erőteljesebben követelik a maguk „természeti” jogát az önálló és szabad fejlődéshez, ezzel párhuzamosan nyelvük és nyelvi kultúrájuk szabadságjogait. A latin kérdése Széchenyit is egyre kevésbé foglalkoztatja. Az udvar és a rendek közötti korábbi ellentétek a nyelvhasználatot illetően a magyar társadalom szerkezeti adottságai, pontosabban: a magyar polgárosodás sajátosságai folytán most már alacsonyabb szintre helyeződnek át, a főrendek és a köznemesség érdekellentéteinek a síkjára. A rendi nacionalizmust a reformnacionalizmus váltja fel, átrendeződnek a nyelvi ellentétek frontvonalaira, új tartalommal telik meg a nyelvi értéktudat. Emlékeztessünk arra is, hogy az új század kezdetén a polgári fejlődés következtében már korszerűtlenné válik a felvilágosult abszolútizmus állameszméje és államalkata, amelynek a logikája mereven elutasította a nemzeti partikularizmus minden megnyilatkozási formáját, így a nemzeti nyelven művelt tudományos, oktatási, művészeti, kulturális tevékenységre irányuló mozgalmakat is. Ez az államkoncepció a nyelvben csupán az államgépezet működtetésének az eszközét látta, a nemzeti nyelvekre és kultúrákra pedig csak mint bomlasztó erőre, antikulturális jelenségekre tekintett: saját létezésének első számú veszélyforrására. Természetéből következően az állam, az erőszak e mindenkori szerve, a későbbiek során, az úgynevezett „nemzetállamok” kialakulása korában is igyekszik fenntartani azt a „jogát”, hogy a nyelvet mint a hatalomgyakorlás eszközt kezelje. Szekfű az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848.* című munkájában (1926) rendkívül pontosan fogalmaz, amikor rámutat, hogy térségeinkben, Kelet-Európa e nemzetileg tarka területein az államhatalmat gyakorló uralkodó körök mindig és mindenütt hajlamosak voltak arra, hogy a nyelvet és a nyelvhasználat kérdését mint aktát, hivatalból inté-

zendő ügyszerkezetet kezeljék, csaknem minden esetben figyelmen kívül hagyva a nyelv szellemi, lelki, tudati komponenseit mint elhanyagolható tényezőket: „A kormányok ezt a kérdést egyoldalú politikai, államhatalmi szempontból fogván fel, lelki tartalma iránti színvakságukban olyan precedenst alkottak, mely ugyanazon térségeken mai napig mintául szolgál a hatalmon levőknek nemzetiségi dolgok elintézésekor. A kifejezések persze változtak, bővültek, újabban a lelki tényezőkről is szokás már beszélni, de a kar mindegyre Ézsaué, a politikai hatalom az, mely a lelkiek nyelvén beszélőket irányítja.” Széchenyi korszakos jelentőségét egyebek mellett épp abban látjuk, hogy álláspontja előnyösen különbözik a maga korától e kérdés megítélésében is. Felfogását a nyelvek jogegyenlőségéről nemcsak deklaratív juttatja kifejezésre, annak magánfőljegyzéseiben is nyoma van. Fejtsük fel hát egy tanulmányértékű akadémiai beszédének magánvilágába indázó szálait a *Napló*ban, hogy szemléltethetővé tegyük történelmi jelentőségű eszmei álláspontjának, a nyelvi tolerancia elveinek lelki fogantatását annak a bizonyítására, hogy itt nem manőverezésről, politikai ravaszkodásról, a hatalom fortélyairól, pozícióföltöltő mesterkedésről van szó, hanem egy európai gondolkozású magyar, egy „kiművelt emberfő” magatartásformájáról s gondolati megnyilatkozásáról, amely egész lényét átjárja. Egy olyan szónoki beszéd *Napló*ban tükröződő nyomait keressük, amelyen nem a szónok pátosza, a rögtönzés heve mond tollba, hanem a megfontolás, az értelem argumentumai. Gyulai Pál állapítja meg erről a szövegről: „E beszéd, mely Széchenyi beszédei közül talán az egyetlen kidolgozott és nem rögtönzött, a nyelv és irodalom művelésének a nemzeti életre való hatását tárgyalja ugyan, de leginkább a magyar nyelv terjesztésére nézve kifejtett túlbuzgalmat és eszélytelen eljárást veszi bírálathoz alá.” Hogy a beszéd valóban nem a pillanatnyi kedélyállapot vagy szeszély szülötte, bizonyíthatja az is, hogy a benne kifejtett eszmék származásrendjét Széchenyi műveiben jó évtizednyi időre lehet visszavezetni. A *Napló* bejegyzései is arról tanúskodnak, hogy körültekintően fogott hozzá, többrendbeli tanácskozás után, s hogy a körülötte támadt vita zajos hangjai még sokáig visszhangoznak majd benne. A kérdésről folyó eszmecserekből egyik vitapartnere Deák Ferenc, akinek a személyére az ügyről szólva többször is kitér. 1842. október 23-án írja: „Deákkal 2 óra hosszat – megérteni látszik egyet s más. . . mindazonáltal nem kotortam elő mindent, mi a szívemet nyomja. – Ebéd nálunk – Deák s nagyjából a társasága.” Másnap: „Elkezdtem írni az akadémiai beszédemet.” Október 27-én: „Deákkal tanácskoztam 1/2 4-től 1/2 7-ig. . . Főlényes vitakészséggel bír. . . s más nézeten van. . . Nincs mélysége. . . én elcsüggedek.” November 25-én ezt jegyzi fel: „Felolvastam Tasnernek a szóban forgó beszédet.” (Személyes iratait s jelentősebbnek tartott más munkáit először titkárával s bizalmas munkatársával, Tasner Antallal beszélte meg. Őt bízta meg *naplójának* gondozásával is.) A *Napló*ban magáról a november 27-én lezajlott eseményről, a beszéd megtartásáról, csak egy szűkszavú közlés számol be: „Vihar. Bányadtan, lanyhán vagyok, némi vért köpök – Hál’ istennek rekedt azonban nem vagyok. Akadé-

miai közülés a vármegyeházán. Felolvasást tartok állva 2 óra 10 percig. Azt hiszem, jól sikerült. Pulszky elsápad a dühtől. . .” November 29-én a beszéd utórezgéseit rögzíti: „Pulszky még egész sápadt a dühtől. . . Deák keresztül néz rajtam. . .”

A történettudomány Széchenyi szóban forgó, 1842. XI. 27-én megtartott *Akadémiai Beszédének* majd minden részletét körültekintően megvilágította. Ismerjük létrejöttének indítékait, motívumait, körülményeit, sokan rámutattak jelentőségére, fogadtatására, következményeire, visszhangjaira. A nemzetiségi politika szemszögéből Arató Endre foglalkozott vele a legbehatóbban, hangsúlyozván, hogy szerzője a nemzet tudós társadalma előtt a reformkori Magyarország egyik legsúlyosabb problémáját taglalta, s hogy beszédével merészen belenyúlt a nemzetiségi kérdés darázsészékébe. Arató felhívja a figyelmet, hogy a nagy reformer itt kifejtett gondolatai csírájukban jelen vannak már az 1832–36-i országgyűlés idején kifejtett nézeteiben is, különösen pedig az 1841-ben megjelent munkájában, a *Kelet Népeben*. (Erről a könyvről jegyzi a *Naplóban* 1841. VI. 28-án: „Könyvemnek, a *Kelet Népe*nek nagy a hatása. . . igen kapós. Tulajdonképpen senkinek sem tetszik. . . ahogy megfigyeltem. Ellenben Kossuth fátylászenét kapott.”) Ebben már nyomtatékosan mutatott rá az alkotmányos és demokratikus intézkedések fontosságára a türelmetlen magyarosítás képviselőivel, Kossuthal és a középnemesség radikális szárnyának törekvéseivel szemben. A velük folytatott hírlapi vita tetőzéseként jött létre az *Akadémiai Beszéd* címen számon tartott munka, amely a helynek és az alkalomnak megfelelően a nyelv kérdéseit helyezi a központba. Nincs szándékunkban a beszéd gondolati tartalmát egészében áttekinteni, csupán néhány tételére szeretnénk kitérni. Azokra, amelyek a nyelvről gondolkodó Széchenyi etikai fölényéről vallanak, egyúttal pedig a legkeményebben ítélni szoktak kortársainak saját nyelvük iránti elfogultsága és a más nyelvekkel szemben megnyilvánuló türelmetlensége fölött.

Nem könnyű lélekkel szánta rá magát – mondja –, hogy a nemzet újjászülésének nagy ügyéhez, a magyar nyelv kiművelésének és előbbre vitelésének kérdéséhez hozzászóljon. A sokáig elhanyagolt s pusztuló magyar nyelv a buzgó hazafiak igyekezetéből ma ismét virágzásnak indult, de féltő, hogy az a mód, ahogyan terjesztését végzik, nagy visszatetszést kelt az ország nem magyar lakosai között, s ennek a visszahatása felhőszakadásként sodorja majd el legszebb virágait. „Vak hevében” sok hazafi tévútra került: „Jaj, mily kevesen vagyunk – így sopánkodának – lehetetlen, miképp ennél fogva a roppant számú német és szlávban el ne olvadjunk; terjeszteni kell tehát a nyelvet s nemzetiséget mindenek előtt.” Őt azonban nem a magyarság csekély száma aggasztja, hanem az, hogy „szellemi léte oly felette könnyű”. Nemzetiséget és nyelvet nem lehet zsarnokian, külső eszközökkel terjeszteni, rákenni valakire, mint a meszet a falra vagy a mázat a fazéokra. Igaz, hogy törvényeink csak azt célozzák, hogy a latin helyett a magyart tegyék a közigazgatás nyelvévé. „Én most kérdem, a hazánk fő heveseitől kérdem: ugyanannál maradtak-e, mit a tör-

vény parancsol (. . .) vagy kalandoztak-e ezen határon néha túl?” Sajnálkozva állapítja meg, hogy akik ezt a kérdést föl merik tenni, azokat hazaárulással gyanúsítják. „Nem elég mai időkben törvényeket írni, de azok iránt szimpátiát is kell terjeszteni. És ha valaki olyan törvénynek nem hódol, mely előtte gyűlöletes, melytől természete visszaborzad, sújthatja őt a betűnek szigorúsága ugyan, de célját veszti, mert mártírt emel, ez pedig fanatizmust szül.” A magyar nemzeti érzés erősítését és nyelvünk felvirágzását nem remélhetjük sem a „nyelvmestertől”, sem más erőszakos módszertől, mely „csak külsőleg hat, s mert grammatikát tanít, mindenüvé zsinórt varr, s mindent veres, zöld és fejjérel eltarkít, már azt hiszi, szíveket bájolt s velőket hódított”. A nemzeti érzés serkentésének ez az önkényes módja, a „túlhev”, csak arra alkalmas, hogy felkorbácsolja a más nyelvű nemzetek szenvedélyét, fokozza „felingerült állapotát”. Majd: „Nyelvet, nemzeti sajtóságot illy felette könnyű szerrel azonban, én legalább úgy hiszem, még csak biztosítani sem lehet, s annál kevésbé szilárdabb és tágabb alapokra állítani; minthogy – és itt különös figyelemért esedezem – a szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pergése korántsem dobogása még a szívnek, s ekép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is korántsem magyar még.” A nagy tömegben rejlő „olvasztói varázserő” Széchenyi szerint csak akkor jut érvényre, ha ököre, botra kerül a dolog. Úgy véli, hogy csak az erkölcsi és „értelmi felsőbbtség bir nemzetolvasztó tulajdonságokkal”; „egyenesen a civilisatio, mellyen kard nem fog, s melly előtt a legtöndöklőbb vitézség is térdre esni kénytelen.” Valljuk be – figyelmeztet az író –, hogy mi még messze járunk ettől az erkölcsi magaslattól s az önismerés e fejlett fokától, ezért „ürítsük a megismerésnek keserű serlegét fenékig ki, s valljuk meg, hogy tán nincs ország e földön, hol annyira össze volna zavarva a hazafiságnak magasztos eszméje a hazai nyelvvel”.

Noha Széchenyi Akadémiai Beszéde a reformkori magyar közélet egyik leg-többet vitatott nyílt kérdését, a nyelvhasználatot helyezi a központba, s bőven kitér a törvényekkel, az országgyűléssel, a közigazgatással összefüggő problémákra is, számára a nyelv megsem elsődrendű politikai, hanem lelkiismereti ügy, s etikai meggyőződésének erőteljes megfogalmazása.

Eleve el kell hát utasítanunk azt a föltevést, hogy Széchenyi saját pozícióinak az erősödését s hívei számának a gyarapítását remélte ezektől a szavaktól, különösen a nemzetiségek köréből, noha tudjuk, hogy a nem magyar nyelvű közvélemény érthető rokonszenvvel fogadta beszédét. Ugyancsak ezen a helyen kell szólnunk a történelem kinetikus energiáját csupán az osztályviszonyokból levezető interpretálás egyoldalúságáról, amely egyedül az osztályérdekben ismeri fel a történelmi mozgás alfáját és ómegáját. Az emberi cselekvésnek, a történelem menetére kiható eszméknek az az értelmezése, amelynek érvrendszeréből hiányzik a személyiség erőinek, diszpozícióinak és képességeinek a számbavétele, eleve alkalmatlan arra, hogy maradéktalanul fölfedje a jelenségek valódi rugóit. Aratóé sem, aki az Akadémiai Beszédből ezt a következtetést vonja le: „Széchenyi nem jutott el a polgári fejlődés köve-

telésében addig, mint az ellenzék, s ez tükröződött nemzetiségi politikájában is. Amint a középkorban még nem voltak nemzeti ellentétek, és a feudalizmus válságának kezdeti időszakában a nemzeti ellentéteknek csak a csírája jelentkezett, mert a kapitalista viszonyok fejletlenek voltak, úgy Széchenyi politikája, amely nem akarta teljesen felszámolni a feudalizmust és nem igényelte a polgári fejlődést oly mértékben, mint az ellenzék, türelmesebb volt a nemzeti-ségekkel való viszonyában is. Ez a türelmesség tehát nem Széchenyi fejlettebb, progresszívabb, hanem éppen a feudalizmus felszámolását illetően az ellenzéknel következetlenebb politikájának volt a következménye. E kérdéssel szorosan egybekapcsolódott, hogy Széchenyi félt a parasztságtól és a nemzeti-ségek többsége paraszt volt.” Nyilvánvaló, hogy az aulikus magyar főnemesség itt jellemzett politikai fölfogását a föntiek is motiválták, de az is bizonyos, hogy Széchenyi nyelvkérdés által kiváltott traumáinak a háttérben világosan fölismerhetők lelkiségének, gondolkodásmódjának, erkölcsi meggyőződésének olyan elemei is, amelyek a felállított képletbe nem férnek bele, s felismerésüket csak a világnézet egyéni „megélésének” a dokumentuma, a *Napló* teszi lehetővé számunkra, a lélek e „mindennapos színvallása”, melyből kitűnik, hogy írója messze túllépett saját osztályának gondolati korlátain. – Akadémiai föllépésének a nyomait még sokáig kísérhetjük a *Napló*ban. Baráti köre, így a radikális gondolkodású Wesselényi, de Batthyányi Lajos is elhidegült tőle; Kossuth lapjában, a *Pesti Hírlap*ban sorra jelennek meg a nemcsak bíráló, hanem támadó hangú cikkek is, amelyek főleg azzal vádolják, hogy támaszt nyújt a pánszláv mozgalmaknak; ellenfelei visszautasítják a magyar nyelv erőszakos terjesztésének a vádját is, s azt vetik szemére, hogy hallgat más nyelvek térhódításáról, sőt hazafias érzelmeire is tesznek elmarasztaló megjegyzéseket. Csak néhány reagálás a föntiekre a *Napló*ban: „Szüntelenül nyomorultul vagyok. Kijön »Az Akadémia körül« Csak rólam beszél NB Pest tízezred része. »Meglátjuk, Magyarország fölött jó vagy rossz szellem-e.« – Ha meghalok (mielőtt legalább elméletem alapvetését), csak tovább tart majd a káosz (. . .) Batthyány Lajos mindenestül Deák, Kossuth és társai karjaiba vette magát. Ipar Egyesület választmányi ülésén – hol Batthyányi Lajos elnökölt, felolvasta a beszédét, hogy lássa, nincs-e valamilyen észrevétel rá. . . hogy engem helyezzen hamis megvilágításba – Teljesen ellenem fordult” (1842. XII. 23.). Két nap múlva, 25-én: „egész éjjel félig ébren, egyik eszme a másikat úzi. Nagyon bágyadtan keltem fel! Mégis morális természetű volna szenvedésem? Az agyam beteg? . . . akkor az a kérdés, képes vagyok-e elviselni elszigeteltségemet. . .” 1843. III. 21-én: „Néhány nappal ezelőtt. . . ünnepély Kisfaludy Sándor 70 éves születésnapjának tiszteletére – Eötvös elnököl – a megyeházán. Viharos tetszés szól. . . a hungarizmusnak. Közgyűlés. Nem megyek el. . . mert holnap Bécsbe utazom. Csak kompromittálhatnám magam – minthogy nincs kifejelete a dolognak.” Október 4-én: „Nem kedvel egyik párt sem. . . Batthyány Lajos aposztatát lát bennem. . . Metternich megriadt konvertitát.” Mintegy ennek a rímszava a szeptember 11-én tett bejegyzése is: „Félek, Bécsben tu-

lontúl magyarnak fognak tartani – itt túlon túl osztráknak. – Nyugtalanítanak.” Még 1846. február elsején is ilyen bejegyzéssel találkozunk: „»Azt beszélük, Magyarországot osztrák–német lábra akarja állítani« – »Én beszéltem elsőknek magyarul – 60 ezret adtam egy magyar Akadémiára etc.«” Ezek a fájó emlékek is belejátszanak a későbbiek során mind gyakrabban önvádjaiba s rémlátásaiba, amelyek elkísérik a *Napló* íróját személyisége tragikus felbomlásáig. A szeptember 4-én beírt utolsó mondata: „Nem volt még ember, ki nagyobb zűrzavart hozott volna ebbe a világba mint én!” Szeptember 5-én Döblingbe szállítják.

A *Napló* arról győzi meg olvasóját, hogy Széchenyi nemzettel, közösséggel, nyelvvel való azonosságtudata nem osztálykötöttségének a szűrőin keresztül jut kifejezésre. Akiben nyelveszményének meg nem értése ennyi súlyos lelki sérülést idéz elő, s aki azt ennyi ideig hordozza magában, annak a nyelv szükségszerűen több mint osztályérdeket vagy ideológiát szolgáló eszköz. Ahogy erről a témáról beszél, az soha sem hűvös közlés vagy közömbös megállapítás; az mindig állásfoglalás, abban az erkölcsi kiállás keménysége s a meggyőződés fölénye érzik. A *Napló* minden spekulatív elemet nélkülöző s gondolati áttételezést mellőző közvetlenségéről tanúskodnak közlésformájának legfeltűnőbb jegyei is: szemben értekező műveinek korrektt, logikailag ellenőrzött, a gondolatokat árnyalataiban visszaadó s olvasóival elsősorban értelmi kapcsolatokra törekvő stílképzésével, a *Napló*ban a jelzésszerű, szaggatott, kihagyásos stílforma az uralkodó vonás, amelynek elsődleges funkciója az emlékeztetés: a helyszínek, a fogalmak, történések, nevek, időpontok rögzítése, megóvása a feledéstől. A szöveg csak elvétve veszi fel a narratív próza vonásait, s olyankor is többnyire az egyéb írásaiból ismert, érzelmileg színezett, romantikus tónusú vagy ironikus hangot űti meg, mint a tárgy iránti alanyi viszony és személyes érdekelttség legáruzkodóbb jegyeit. Ez utóbbiak a *Napló*t mindinkább a valomáshoz közelítik, olyan kisprózai műfajváltozathoz, amely a legközelebb áll a líra személyességéhez és élményszerűségéhez, noha a művészi formaadás látható szándéka nélkül. A cizelláltság mellőzése, a nyelvi megmunkáltság hiánya ismét csak a közvetlenséget és átéltséget hangsúlyozza.

Az előadás e formai jellegzetességei avatják a *Napló*t irodalomná: az emberi lélek kitarulkozásává. Belőle nemcsak a közéleti ember élete válik napi történésekben is láthatóvá, hanem az író lelki és szellemi működésének a mechanizmusa, a szándékok és tettek genézise is.

Az irodalomtörténésznek nem az a dolga, hogy érzeleljen, mégsem tagadhatja, hogy a *Napló* olvastán vegyes érzelmek kerítették hatalmába. Egyrészt jólesően állapíthatta meg, hogy a magyar szellemi életnek ennyi emberöltővel ezelőtt is voltak olyan óriásai, akik az emberi együttélés szövevényes kérdéseit ily tiszta etikai magasságból tudták szemlélni. Másrészt keserűen veszi tudomásul, hogy Széchenyi Akadémiai Beszédének a szavai e visszajára fordult világunkban sem vesztettek időszertűségükből. Csak éppen a nőmenklatúrát kell a helyére tenni. De támad-e majd korunknak új Széchenyije?